

Handreiking bevrijdingspastoraat binnen de Protestantse Kerk in Nederland

JOS AARNOUDSE

Directeur bij de Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk Beheer (VKB)
in de Protestantse Kerk in Nederland

SAMENVATTING

In 2014 verscheen het boekje *Handreiking bevrijdingspastoraat: Pastorale mogelijkheden en valkuilen*. Deze handreiking is ontstaan binnen de Protestantse Kerk in Nederland. Hoe is binnen een brede en pluriforme kerk als de Protestantse Kerk een gezamenlijk spreken over 'bezetenheid' en bevrijdingspastoraat mogelijk? In dit artikel wordt door één van de auteurs een terugblik geboden op het schrijfproces en op de afwegingen en inhoudelijke beslissingen die daarbij een rol speelden. Een belangrijke hermeneutische wissel is hoe men het bijbels demonologische spreken waardeert. Welk wereldbeeld en werkelijkheidsopvatting worden gehanteerd? Hoe komen mensen er toe zich ook vandaag nog 'bezeten' te noemen. Hoe verhoudt zich dat met een modern of postmodern wereldbeeld en met de actuele geneeskundige – psychiatrische praktijk? Er wordt – ook binnen de kerk – heel verschillend over gedacht. Er werd gestopt in de schrijfgroep met het zoeken naar een convergerende visie. De verschillen werden uitgangspunt.

Tegelijk kent de kerk een rituele en pastorale traditie ten aanzien van mensen die zich persoonlijk aangedaan weten door de macht van het kwaad. Kan die niet geactualiseerd worden en bruikbaar zijn voor pastores, lokale kerken en pastorale teams met uiteenlopende ontologische visies? Of is het concept bevrijdingspastoraat per definitie behept met veronderstellingen die uitgaan van een misplaatste concreetheid waar het gaat om het kwaad en het demonische, zoals prof. G. Glas in een artikel uit 2009 stelt? De schrijfgroep is daar niet van overtuigd. Van der Kolm (mede-auteur van de handreiking) zette in een artikel (2012) uiteen wat volgens hem het tegoed van bevrijdingspastoraat kan zijn.

Een bevrijdingspastorale praktijk die zorgvuldig, zonder zich af te zetten tegen de psychiatrie, wordt uitgevoerd en die aansluit bij het wereldbeeld en het geloofsverstaan van een gekweld persoon en diens geloofsgemeenschap, kan complementair heilzaam zijn op andere behandeling en begeleiding. In de handreiking wordt vervolgens veel werk gemaakt van de noodzaak tot evenwichtig en zorgvuldig pastoraal handelen. Vandaar de ondertitel.

TREFWOORDEN bevrijdingspastoraat, bezetenheid, psychiatrie, Protestantse Kerk in Nederland

HOE KON DE HANDREIKING TOT STAND KOMEN?

In 2014 verscheen het boekje *Handreiking bevrijdingspastoraat. Pastorale mogelijkheden en valkuilen*. Het is een handreiking die ontstaan is binnen de Protestantse Kerk in Nederland. De toenmalige scriba van de kerk, dr. Arjan Plaisier, schreef een woord vooraf. De totstandkoming van de handreiking was een project van de Werkgroep Pastoraat & Gezondheidszorg binnen de Protestantse Kerk. Die landelijke werkgroep is het orgaan dat de positie van de geestelijk verzorgers in de zorg met een zending van de Protestantse Kerk behartigt. Ondertussen is de werkgroep (en haar voorgangers) in de loop van decennia uitgegroeid tot een kerkelijke werkgroep van vrijwillige deskundigen op het gebied van pastoraat en gezondheidszorg (het veranderde van ‘pastoraat in de gezondheidszorg’ naar ‘pastoraat en gezondheidszorg’). In diverse commissies wordt en werd de laatste tijd gewerkt aan uiteenlopende inhoudelijke thema’s, zoals levenseinde en levensbeëindiging, inclusiviteit in de kerk, zinvol ouder worden, toekomst voorspellende geneeskunde, grenzen aan en in de zorg. En dus ook aan ‘bevrijdingspastoraat’. De redactie van *Psyche & Geloof* vroeg mij als één van de auteurs van de handreiking om nog eens terug te kijken op de totstandkoming en op de vraagstukken die daarmee ongetwijfeld samenhangen. Hoe heeft binnen zo’n brede en pluriforme kerk als de Protestantse Kerk een minigids over ‘bevrijdingspastoraat’ het licht kunnen zien, inclusief de zegen van de landelijke scriba?

VOORGESCHIEDENIS

Het begon allemaal vanuit het diaconaat. Binnen de Protestantse Kerk bestond het programma: ruimte voor anders-zijn. Hoe kunnen kerken, plaatselijke gemeenschappen, werkelijk open staan voor mensen uit hun midden of uit hun omgeving aan wie – in de beleving van velen in onze maatschappij – ‘een vlekje’ zit? Gedacht kan worden aan mensen met een gedetineerdengeschiedenis of een verslavingsverhaal, maar ook aan mensen die regelmatig met psychiatrie in aanraking kwamen of komen. Ondanks soms allerlei goede wil, is het voor kerkelijke gemeenten en parochies nog niet zo eenvoudig om samen kerk te zijn en om gastvrij-

heid te delen met hen die op de één of andere manier als ‘anders’ worden ervaren, namelijk anders dan de meerderheid van de kerkleden. Speciaal in verband met de omgang met mensen die gebruik maken of maakten van GGZ-zorg ontstond een landelijke bezinningsgroep onder de naam ‘kerk en psychiatrie’. Bij deze bezinningsgroep werden drie geestelijk verzorgers betrokken die al een tijd werkten binnen de geestelijke gezondheidszorg, te weten Gerrit Jan van der Kolm (GGZ Yulius), Eva Ouwehand (GGZ Altrecht) en ik zelf (GGZ InGeest).

PREKEN OVER ‘BEZETENHEID’, HOE DOE JE DAT?

De start in de bezinningsgroep maakten we op grond van een ervaring van één onzer. Zelf was ik het die met mijn jongste dochter in haar studiestad – we laten wijselijk in het midden waar het was – op een zondagmorgen een protestantse gemeente bezocht. De zondagslezing uit het evangelie was Marcus 5:1–20. De kerk was goed gevuld met een paar honderd kerk-gangers en gemêleerd van samenstelling, althans wat leeftijd betreft. Dus er waren ook jonge mensen, jonge gezinnen en tieners. De diversiteit betrof, zo te zien, niet de culturele achtergrond of de maatschappelijke positie van kerk-gangers. We waren duidelijk in een blanke kerk van goedgeklede middenklasse mensen (het was winter). Een begaafde predikante met ontegenzeggelijk literaire en oratorische talenten hield een gloedvolle preek, die ging over de evangelielezing. Ook ging ze op een betrokken wijze voor in de dienst van de voorbeden.

Vanaf mijn werk als geestelijk verzorger in het Huis van Bewaring (vanaf 1995), waar ik in aanraking kwam met jonge ‘psychotische’ gedetineerden en met veel niet-westerse gedetineerden, en daarna binnen de GGZ (vanaf 2001), ben ik gefascineerd geraakt door de ervaringen van ‘ons soort mensen’ in relatie tot mijn eigen christelijke traditie vol verschijningen, gehoorde stemmen, gedroomde dromen, waargenomen visioenen, engelen en demonen. Ik zat op die morgen in de kerk op het puntje van mijn stoel als dominee uit de psychiatrie. Wij hebben het al een paar keer gehad over deze perikoop in de tweewekelijkse bijbelgespreksgroep van bewoners van één van onze *long-stay*

GGZ-locaties. Mensen met diagnoses als schizofrenie, chronisch bipolariteit, ernstige langdurige depressies, forse persoonlijkheidsstoornissen, zij komen er in betere en slechtere tijden naar toe. De koffie en de koekjes zijn namelijk goed. Maar ook de gesprekken. Dat verhaal gaat over ons, zeggen ze dan. Die man hoort bij ‘ons soort mensen’. Ze herkennen het vluchtgedrag, de argwaan, het geschreeuw, het psychotisch gedoe, de zelfverwaarlozing, het isolement, de eenzaamheid, de agressie, de bezetenheid, maar ook: het zien wat anderen niet zien, de sensitiviteit.

Maar... geen woord over ‘ons soort mensen’ in mijn blanke middenklassekerk. Geen woord. Geen verwijzing, geen associatie, geen voorbede, niets. We krijgen een sociaal-psychologische jonge-gezinnen-preek voorgeschoteld voor al die mensen die zo moe zijn van alle ballen die ze in de lucht moeten houden. Het gaat over verscheurd worden door legio (!) zaken die onze aandacht vragen. Het gaat over het heilzame van iemand die vraagt naar onze naam, naar ons wezen, die ons ziet zoals we zijn, Jezus. En daarmee verlost Jezus ons van onze onreine geesten en van onze bezetenheid, een preek die dan ook nog een klein beetje een maatschappijkritisch tintje krijgt, want waar zijn we allemaal zo vol van en wie of wat jaagt dat aan?

HERMENEUTISCHE WISSELS GEPASSEERD

Wat gebeurt hier nu? Er is een aantal hermeneutische wissels gepasseerd, die echter niet – hoe kort ook – worden aangeroerd. Het hele verhaal wordt vanuit een metaforische interpretatie van ‘bezetenheid’ direct toegepast op de veronderstelde situatie van (een deel van) de hoorders, namelijk hun drukke (jonge moeders) bestaan. Mijn pastoranten uit de GGZ-kliniek die mischien even bij de voorlezing uit de Bijbel opveerden: hé het gaat vandaag over ‘ons soort mensen’, zouden geheel bedrogen uitkomen. Zelfs een gebedsintentie voor psychisch verwarde mensen kon er niet van af. Hoezo kerk en psychiatrie? Ook vragen die gesteld zouden kunnen worden bij een ‘wonderverhaal’ in het algemeen, of bij de verhouding van moderne geneeskunde tot antieke duidingen van fysiek en psychisch ongemak (*dis-ease*) werden niet aangestipt.

In onze bezinningsgroep ‘kerk en psychiatrie’ begonnen we eerst maar eens ons zelf af te vragen, hoe

we in de kerk zo’n verhaal van een geestuitdrijving door Jezus zouden lezen met het oog op ‘ons soort mensen’? Hoe lezen we zo’n verhaal in de context van onze tijd? En als we dan al een visie hebben op de achterliggende vragen (hoe ‘realistisch’ is het veronderstelde bestaan van geestelijke entiteiten die van een menselijke geest bezit kunnen nemen, hoe cultuur- en tijdgebonden is dat, wat stellen we ons – effectief – voor bij het exorcisme dat Jezus lijkt uit te voeren?), dan blijft altijd nog de vraag: wat doen we met het feit dat heel wat mensen die bij ons in de psychiatrie terecht komen zich herkennen in zo’n verhaal en de vraag stellen: heeft God, heeft Jezus, heeft de Jezusbeweging, heeft de kerk ook voor ons vandaag nog iets eigens te bieden?

In onze uitvoerige bestudering van de perikoop kwamen we allerlei duidingen tegen, ook een politieke, die ik u niet wil onthouden, waarbij de man tussen de graven het op sterven na dode volk Israël was, dat bezet werd door Romeinse legioenen (‘legio’). Gelukkig werd de zwijnenstal gereinigd door Jezus, waarna al deze Romeinse heidenen (‘varkens’) in de afgrond verdwijnen. Jezus zal de antimachten die ons onderdrukken overwinnen.

De God van de Bijbel is een God die ons bevrijdt van deze klemmende ‘machten’

Het thema in de diverse toepassingen is – ondanks de verschillen – steeds vergelijkbaar: mensen ervaren ‘machten’ die hen boven het hoofd groeien en die hen ongelukkig maken (onderdrukken). De God van de Bijbel is een God die dit – door Jezus – doorbreekt en die ons bevrijdt van dezen klemmende ‘machten’. Wij moeten hem volgen in dit bevrijdende optreden.

WAAROM DENKEN MENSEN ‘BEZETEN’ TE ZIJN?

Als drie geestelijke verzorgers die binnen de GGZ werkten, herkenden we de verlegenheid om concreet te spreken over zo’n geestuitdrijving als in Marcus 5 in relatie tot psychische aandoeningen, waarbij de aangedanen zelf dit ervaren als een vorm van ‘bezetenheid’.

De psychiater en filosoof Glas vindt het begrijpelijk dat mensen denken dat er een speciale relatie bestaat tussen – wat hij noemt – ‘dissociatieve verschijnselen’ en demonie. ‘Want in bijna alle gevallen is de betrokkene op een bepaalde manier de regie kwijt en kan dus de gedachte ontstaan dat iets of iemand anders de regie heeft overgenomen. Mensen zijn nu eenmaal geneigd wat zij niet begrijpen toe te schrijven aan een intentie.’ (Glas, 2009, p. 23).

Van Schaik en Michel (2016) noemen dat ‘coherentiedwang’ waardoor allerhande voorstellingen ontstaan. Vergelijk ook de boeken van Aleman (2011) en Van Elk (2012), die vanuit evolutiedenken en hersenwetenschap verklaringen aandragen voor het feit dat zulke voorstellingen ontstaan. Tegelijk geeft Glas aan dat waar het gaat om allerlei psychiatrische stoornissen zij ‘door de eeuwen heen aanleiding hebben gegeven tot religieuze en/of demonologische verklaringen’, maar ‘dat die verklaringen binnen de huidige psychiatrie volstrekt obsoleet zijn’. Een mooi anglicisme voor ‘totaal achterhaald’ (Glas, 2009, p. 23). Op het artikel van Glas kom ik nog terug, omdat het een rol speelde bij de totstandkoming van de handreiking.

VANUIT DE VERLEGENHEID TOCH SPREKEN

Wij herkenden dus de verlegenheid om concreet te spreken over de geestuitdrijving van Marcus 5. Tegelijk vroegen onze pastoranten ons als geestelijk verzorgers, die zij kenden als ‘christelijk’, wat kerk en geloof hen te bieden hadden, en of er in de kerk ook gebeden kon worden voor hun genezing? Daarbij verwezen meerdere van onze cliënten naar evangelisch-charismatische gemeenten met een levendige praktijk van genezingsdiensten, zogeheten ‘*ministry*’-diensten en van vormen van ‘bevrijdingspastoraat’. Wij besloten ons bezig te houden met het verschijnsel ‘bevrijdingspastoraat’.

Ondertussen werd het project ‘ruimte voor anders-zijn’ binnen de Protestantse Kerk afgebouwd en hield de bezinningsgroep ‘kerk en psychiatrie’ op te bestaan. Ons vervolgproject werd ondergebracht bij de Werkgroep Pastoraat & Gezondheidszorg. Wij wilden graag een aantal gemeentepredikanten met enige ervaring en kennis van zaken op het vlak van het bevrijdingspastoraat toevoegen. We vonden de predikanten Rob

van Essen en Leo Smelt bereid mee te doen. Rob van Essen was voor zijn predikantschap werkzaam in de psychiatrie en is altijd geboeid geweest door de relatie geloof, zieke en gezondheid. Hij was (en is) voorzitter van de Lucasorde (zie: www.lucasorde.nl). Leo Smelt was voor hij diverse gemeenten van hervormd-gereformeerde signatuur diende als gemeentepredikant, tien jaar zendingspredikant in Peru. In Latijns-Amerika kwam hij volop in aanraking met vragen van geloof en genezing. Daarbij is de echtgenote van Smelt arts.

OP ZOEK NAAR ‘COMMON GROUND’

Van meet af aan waren wij er van overtuigd dat in het huidige tijdsgewricht ook vanuit een ‘*mainline*’ kerk als de Protestantse Kerk iets zinvol gezegd zou moeten kunnen worden over geloof, gebed en het lijden dat mensen ondergaan wanneer zij gekweld worden door nare gevoelens, uitingen en gedachten, hoe deze ook opgevat worden. Ondanks de grote verschillen in wereldbeeld en werkelijkheidsopvattingen meenden we toch in de kerk iets te zien van een gemeenschappelijke notie, namelijk die van een doemdoorbrekende werking die uitgaat van God of van het vertrouwen op God, zodat kwaad, lijden en angst niet de laatste realiteiten hoeven te zijn.

Wij realiseerden ons dat dit behoorlijk verschillend wordt opgevat en verschillend in geloofspraktijken en betekenisgeving aan rituelen wordt uitgewerkt. Toch gingen we van start vanuit de basisgedachte dat het credo ‘*Christus Triumfator*’ – op welke manier dan ook opgevat – van betekenis zou moeten kunnen zijn in de pastorale omgang met mensen die lijden aan regieloze nare gevoelens, gedachten en uitingen. Heeft de kerk niet een tegoed dat ingezet kan worden? Laten we dit geheel over aan extreem charismatische en sacramentalistische kerken? Hoe kunnen we binnen een veelkleurige protestantse traditie van dit tegoed gebruik maken, zonder in eindeloze tegenstellingen terecht te komen?

We begonnen opnieuw met de hermeneutische vragen. Hoe lezen we de Bijbel als het gaat om de waardering van duivel en demonen, en de uitdrijving daarvan door Jezus en de apostelen? Hoe verhouden zich een modern wereldbeeld en een naturalistische werkelijkheidsopvatting met de denkbeelden dien-aangaande die weerspiegelt worden in Bijbelse ge-

schriften, maar ook in de tijden daarna, zoals ze tot op vandaag voorkomen, ook in onze samenleving en in onze kerk. Hoe verhouden zich postmoderne en constructivistische opvattingen over werkelijkheid met realisme en kritisch realisme? Is er ook in empirische zin wel sprake van een werkelijkheid, los van waarneming en interpretatie? Wat betekent voor ons begrippen als ‘geestelijke werkelijkheid’, ‘transcendentie’ of ‘spirituele wereld’? Of is het alles, de gehele inkleding, zoals we die onder andere in de Bijbel, maar ook in andere tradities vinden een product van onze *storytelling mind* welke de mens individueel en collectief nu eenmaal eigen is: betekenisverlening, voorstelling van zaken, mythologie zo u wilt? Een inkleding die niet alleen in de psychiatrie, maar in de (westerse) wereld van vandaag ‘volstrekt obsoleet’ genoemd kan worden. We hadden het idee dat we over deze vragen binnen onze kerk geen gemeenschappelijke visie zouden kunnen vinden.

ACCEPTEREN DAT ER FUNDAMENTELE VERSCHILLEN ZIJN VAN OPVATTING

Voor de één kan het niet anders, of een concept als ‘bestaan’ moet op de één of andere manier toepasbaar blijven op God. De werkelijkheid dient niet gereduceerd te worden tot de materiële werkelijkheid, met

De werkelijkheid dient niet gereduceerd te worden tot de materiële werkelijkheid, met daarnaast alleen onze betekenisgeving

daarnaast alleen onze betekenisgeving (vgl. Muis, 2016, pp. 355-382). Dan gaat er immers van een werkelijkheid van God niets uit dat voorafgaat aan onze zingeving of dat onze zingeving uitlokt. Tegelijk is waar dat een werkelijkheid van God niet anders ‘gekend’ kan worden dan in voor de menselijke geest denkbare, ervaarbare en zegbare concepten. Ondertussen is – als de werkelijkheid niet gereduceerd mag worden tot de

materiële werkelijkheid – niet in te zien waarom er naast God ook niet een veelvormige ‘spirituele wereld’ zou ‘bestaan’. Kort gezegd, als God ‘bestaat’, waarom zou een duivel, of demonen, of engelen ook niet ‘bestaan’, al zal dat ‘bestaan’ niet alleen van een andere orde gedacht moeten worden dan dat van de materiële werkelijkheid, maar ook anders dan dat van God, die immers transcendent aan alles moet worden gedacht.

Voor de ander is er echter geen ‘bestaan’ anders dan waar wij iets laten bestaan. ‘God is God als wij hem God laten zijn’. God is niet iets, noch het zijn zelf, maar ‘waar wij ons laten gezeggen of laten bewegen, nemen wij Gods bestaan serieus doordat wij God laten bestaan’ (Benjamins, 2016, p. 97). Of samengevat naar Carel ter Linden: God gebeurt in en door wat wij in liefde en gerechtigheid ter sprake brengen en doen (Ter Linden, 2013). God is voor de religie helemaal niet zo belangrijk, aldus de filosoof Groot. Het gaat om de ervaring van het ritueel, om de ervaring van het leven. Daarin gebeuren dingen, die wij aanduiden met God of met het kwaad (Boer & Groot, 2013).

We stopten met het idee om te proberen convergerende hoofdstukjes te schrijven over werkelijkheidsopvattingen, wereldbeeld, en hermeneutiek. Wij probeerden ons te concentreren op de opdracht die we onszelf stelden een gids te maken die voor iedereen bruikbaar kon zijn, zowel voor hen die realistische gedachten hebben bij de duivel-uitdrijvende spirituele kracht van een genezingsgebed en machtswoorden in Christus’ naam (al dan niet uitgesproken door een speciaal bevoegde geestelijke) als wel voor hen die dat een achterhaalde visie vinden, maar wel geloven in de bevrijdende en helende werking van aandacht en rituelen in Christus’ naam.

MOESTEN WE ER ONS ÜBERHAUPT WEL AAN ZETTEN?

Maar moesten we er ons überhaupt wel aan zetten? Legitimeert het actualiseren van een kerkelijk pastoraal tegoed rond wat vroeger algemeen ‘bezetenheid’ werd genoemd – en door sommigen vandaag nog steeds – niet een eenzijdige visie op ‘het’ demonische? Anders gezegd, is bevrijdingspastoraat als zodanig niet een concept en een praktijk die per definitie uitgaat van ‘misplaatste concreetheid’. Met name het al genoemde

artikel van Glas, dat eerder verscheen in een bundel over bevrijdingspastoraat onder redactie van P.W. van de Kamp, en later verscheen in *Psyche & Geloof*, heeft ons beziggehouden.

FLUWELEN MAAR FORSE KRITIEK VAN GLAS

Het artikel lijkt met een fluwelen handschoen geschreven, maar bevat op de keper beschouwd forse kritiek op wat gangbaar onder bevrijdingspastoraat wordt verstaan. Een lijn van vragen die Glas stelt, beweegt zich op het vlak van zorgvuldigheid, integriteit, professionaliteit en transparantie. Deze deelden wij volkomen. Maar een andere lijn van vragen die hij stelt, zijn filosofisch van aard. Veronderstelt het concept bevrijdingspastoraat niet per definitie een bepaalde concreetheid in het spreken over het kwaad, die misplaatst en achterhaald is?

Glas doet moeite om aan te geven, dat ook voor hem de werkelijkheid niet gereduceerd kan worden tot de materiële werkelijkheid. Ook hij wil uitgaan van een ‘open werkelijkheidsopvatting waarvan de geestelijke dimensie, het religieuze antwoord, integraal deel uitmaakt. De scheiding tussen het natuurlijke en het bovennatuurlijke is kunstmatig en gaat voorbij aan het feit dat die scheiding berust op wetenschappelijke abstractie en reductie.’ (Glas, 2009, p. 16). Zelf ziet Glas heil in de ontsluitingstheorie van Herman Dooyeweerd, waarbij geschapen werkelijkheid en de mogelijkheden van ontsluiting die daarin besloten liggen en het ‘religieuze antwoord’, elders ook ‘religieuze richtingkeuze’ genoemd, op elkaar betrokken blijven. Een andere wijze om met het ‘gesloten’ wereldbeeld van naturalisme en sciëntisme om te gaan, namelijk ‘een kritisch-hermeneutische benadering van wetenschap en religie in het algemeen, psychologie en christendom in het bijzonder’, is te vinden bij Marcel Sarot (2013, p. 64).

Ondertussen meent Glas dat – wat hij noemt – ‘het’ kwaad als realiteit dient te worden erkend, zij het als een geestelijke realiteit die niet vereenzelvigd kan worden met iets in de werkelijkheid. Kennelijk betekent het woord ‘realiteit’ iets anders dan ‘werkelijkheid’, zo valt hier uit op te maken. Het kwaad is wel ‘real’, maar niet ‘werkelijk’, niet te fixeren. Het kwaad is een geestelijke en onzichtbare dimensie van de werkelijkheid.

Het is een aspect, een perspectief. Daarmee is het niet iets met een ‘ontologische’ status.

Het woordje ‘het’ staat in de tekst van Glas tussen aanhalingstekens bij ‘het’ kwaad, evenals bij ‘het’ demonische in de titel van zijn artikel. Dit wordt niet nader toegelicht en later in zijn tekst verdwijnt het ook weer als er gewoon gesproken wordt over ‘het kwaad’. Wat doen die aanhalingstekens daar? Het kan wijzen op een relativisering van de zaak die volgt. De mensen hebben het wel over ‘de’ liefde, maar weten ze wel waar ze het over hebben? Er wordt wel gesproken over ‘het’ kwaad, of over ‘het’ demonische, als een zelfstandige grootheid, maar weten we wel wat we daar mee bedoelen, zo lijkt de suggestie van de aanhalingstekens.

Glas vergelijkt de situatie met het menselijk spreken over God. Onze geloofsvoorstellingen van God mogen we niet gelijkstellen aan God zelf. Het kwaad manifesteert zich in (onder meer) gedragingen, maar de manifestaties zijn niet te identificeren met het kwaad zelf. Mensen hebben een verschillende behoefte aan tastbaarheid in het maken van representaties. Geen probleem als sommigen – zo vertaal ik deze redenering – daarvoor engelen, demonen en de duivel als concrete geestelijke entiteiten nodig hebben. Maar we moeten blijven bedenken ‘dat elke verwoording inadequaet is en de zaak waarom het gaat nooit helemaal vat’ (of misschien wel helemaal niet vat, voeg ik er aan toe). Er is geen kwaad zonder binding aan schepselmatige verbanden, anderzijds is er altijd een onzichtbare en ongrijpbare kant aan. Wie dan toch te zeer in concreetheid wil spreken, slaat een verkeerde weg in. Die creëert een illusie en gaat die bestrijden, maar loopt daardoor het risico meer stuk te maken dan heel. Bevrijdingspastoraat is – de redenering doortrekend – per definitie een activiteit die uitgaat van een dergelijke misplaatste concreetheid.

IS ‘MISPLAATSTE CONCRETHEID’ PER DEFINITIE AAN DE ORDE?

Wij hebben ons als schrijfgroep afgevraagd of dat zo is? Helder is, dat Glas, zij het op een genuanceerde manier en dus niet op grond van een plat materialistisch en sciëntistisch wereldbeeld, afstand neemt van rituelen als ze een realistisch demonologische onderbouwing veronderstellen. Hij ziet kennelijk geen meerwaarde

in ‘bevrijdingspastoraat’ op basis van zijn eigen opvattingen inzake de geestelijke dimensie aan het kwaad. Oftewel, als wij willen schrijven over bevrijdingspastoraat, halen we daarmee dan per definitie achterhaalde denkbeelden (weer) in huis, die per saldo schadelijk zullen blijken te zijn voor veel psychiatrische patiënten, als ze op hen worden toegepast? Dat was een voorvraag die we moesten en wilden beantwoorden.

Het artikel van medeauteur Van der Kolm ‘GGZ en bevrijdingspastoraat’ dat in 2012 verscheen in *Psyche & Geloof* (Van der Kolm, 2012) kan gezien worden als een poging om ‘het kind niet met het badwater weg te gooien’. Sterk ziet ook hij de problemen en risico’s bij bevrijdingspastoraat, zoals die ook geschetst worden in een bespreking ervan door Andrew Sims in zijn boek *Is Faith Delusion* (Vgl. Sims, 2009, pp. 167-188). Daarnaast ziet Van der Kolm echter ook kansen.

Halen we per definitie achterhaalde denkbeelden (weer) in huis, die per saldo schadelijk zullen blijken te zijn voor veel psychiatrische patiënten

Hij kijkt als specialist levensbeschouwelijke zorg van een grote GGZ-instelling vanuit dat perspectief. Het is nu eenmaal zo, dat een deel van de gebruikers van de GGZ de eigen problematiek (ook) beleeft en interpreteert als vorm van ‘bezetenheid’. Zij ervaren het als een bezet zijn door een macht of een entiteit die het hen moeilijk maakt. Ze kunnen er ‘zelf’ niet tegenop. Zou het geloof in een tegen-werkelijkheid waarop – althans in de geloofsgemeenschap – vertrouwd wordt dat die daar wel tegen opgewassen is (in christelijke context: Jezus Christus en God) niet helpend en op een bepaalde manier helend kunnen zijn? Zouden begeleiding en rituelen, mits zorgvuldig en zonder bijbedoelingen uitgevoerd, met kennis van zaken rond

psychiatrische ziektebeelden en behandelopties, niet helpend kunnen zijn?

‘THERAPEUTISCHE FUNCTIES’ VOLGENS VAN DER KOLM

Van der Kolm vindt van wel. Hij ziet ‘therapeutische functies’ aan het bevrijdingspastoraat. Hij noemt er drie: de thema’s ‘biecht’, ‘omkeer’ en ‘genezing’. Ik vat samen en paraphraseer.

- (1) In een veilige omgeving spreken over de mix in een mensenleven van angsten en oneerbare gevoelens, gedachten en bedreven daden, kan wel degelijk bevrijdend werken. De aanzegging van bevrijding of vergeving is een doemdoorbrekende taaldaad. We hoeven niet in de belevingswereld en het wereldbeeld van iedere participant mee te gaan om te zien dat ‘het uitspreken van bevrijdende woorden als performatief taalgebruik daadwerkelijk invloed heeft op de gekwelde persoon.’ (Van der Kolm, 2012, p. 205). In mijn woorden: of je nu ‘denkt over demonen als ontologische realiteit’, of in de kracht van het ritueel (Vgl. Barnard & Post, 2001, pp. 194-205 en: Jongsmatieleman, 1996, pp. 205-237), het geven van aandacht in een pastorale setting, met gebed en in een liturgische vormgeving, is hoe dan ook heilzaam, als het aansluit bij de belevingswereld en het geloofsverstaan van de getormenteerde persoon.
- (2) De inzet om de eigen verantwoordelijkheid niet te ontlopen (thema: ‘afzweren’, ‘omkeer’), kan desastreus worden opgevaardigd binnen een bevrijdingspastorale context. In die zin verschilt ‘bevrijdingspastoraat’ niet van andere vormen van gebedsgenezing, waar het gaat om risico’s. Toekenning van uitblijven van resultaat aan geloofsgebrek en attributie van ziekten aan de hand van ‘zonden’ (eigen schuld) kan mensen geheel op zichzelf terugwerpen en hun situatie eerder doen verslechteren dan verbeteren. Maar de inzet kan ook – mits van toepassing en zorgvuldig gehanteerd – eenzijdige pathologisering doorbreken. Het gaat – evenals bij het concept ‘verslaving’ – om het zoeken naar een goede balans tussen ‘geleefd worden’ en ‘zelf leven’. ‘De aanwezigheid van gezaghebbende betrokkenen, het

publieke getuigen, erkennen en belijden heeft een krachtige werking op de wil en de acceptatie van de menselijke persoon achter de verslaving' (Van der Kolm, 2012, p. 206), of achter de 'bezetenheid' zo vul ik in de geest van het artikel graag aan.

De inzet kan eenzijdige pathologisering doorbreken

- (3) Tenslotte: de visie op genezing vanuit de christelijke levensbeschouwelijke context waarin bevrijdingspastoraat een rol kan spelen is veelal inclusiever dan in het biomedisch model. Het sluit aan bij de herstelbenadering binnen de GGZ. Op een geheel eigen wijze laat ook het bevrijdingspastoraat de zieke niet samenvallen met de ziekte. Het gaat om het vrijzetten van de persoon van de totalitair lijkende macht van de boze. Het gaat om het scheppen van ruimte om de verlamming van het ziek-zijn (in de termen van de zorg) te doorbreken. Dit kan alleen 'gezond' gebeuren als er wordt afgezien van claimgedrag (alsof God of welke hogere macht dan ook tot genezing verplicht is), maar juist zo is er een goede vorm van bevrijdingspastoraat mogelijk: de hoop niet laten varen, gericht blijven op perspectief, geen fixatie op de genezing zelf, maar op wat – door behandeling en begeleiding, èn door vertrouwen op God – mogelijk is aan zinvol leven, al of niet blijvend met (ernstige) onvolkomenheden. Te denken is aan Paulus uit de Bijbel. Hij bad diverse malen ter wegneming van 'een doorn in zijn vlees', maar het gebeurde niet op de manier zoals hij het zich had voorgesteld. Hij leerde daardoor op een nieuwe wijze de geloofswaarheid verstaan: 'mijn genade is u genoeg' (2 Korintiërs 12:9).

HERWAARDERING BEVRIJDINGSPASTORAAT

Van der Kolm: 'Vanuit deze overwegingen ben ik het bevrijdingspastoraat steeds meer gaan zien als een "onbetaalde rekening" van de zogenaamde 'neutraliteit' van de GGZ ten opzichte van geloof en religie. Deze neutraliteit heeft geleid tot een miskenning en ver-

kramping (...) ten aanzien van de geloofsdimensie van hun cliënten en patiënten.' (Van der Kolm, 2012, p. 207) Na bespreking van vijf risico's, in de lijn met wat Glas en Sims daarover schrijven, concludeert hij dat er wel degelijk een begaanbare weg is met bevrijdingspastoraat. Hij heeft de indruk dat – ook in evangelisch-charismatische gemeenten de genoemde risico's door bevrijdingsteams in Nederland steeds meer worden onderkend 'en voor een flink deel kinderziektes zijn van een nieuwe beweging, waar ook binnen de bewegingen zelf veel bijgeleerd wordt.' (Van der Kolm, 2012, p. 209). Met als slotsom: 'We moeten vanuit de GGZ uitkijken niet in de nieuwe valkuil van "bestrijden" terecht te komen. Het gaat om samenwerking en erkenning vanuit ieders eigen tegoed en tekort, om waardering en kritiek met als doel: verbetering van de hulp aan en ondersteuning van mensen die ernstig lijden, welk etiket dat lijden ook krijgt.' (Van der Kolm, 2012, p. 210).

PASTORALE MOGELIJKHEDEN EN VALKUILEN ZIEN

Het is precies deze slotsom van Van der Kolm die ons als schrijfgroep bewoog bij het samenstellen van de *Handreiking Bevrijdingspastoraat* vanuit de Protestantse Kerk. Hoezeer wij ons bewust waren van de grote diversiteit in fundamentele opvattingen over de werkelijkheid binnen de breedte van de kerk, een diversiteit die ook in onze groep voelbaar was, heeft het ons niet weerhouden een handreiking te schrijven. Dat kwam omdat we er niet van overtuigd waren, dat bevrijdingspastoraat als zodanig leidt tot een eenzijdige (misplaatste) visie op het kwaad. Ook als die er niet is, kan naar onze overtuiging de brede traditie van de kerk wel degelijk heilzaam gebruikt worden bij begeleiding, rituelen en gebed ten dienste van mensen die zichzelf verstaan als aangedaan door het kwaad, en kan die praktijk gerust 'bevrijdingspastoraat' genoemd worden.

We wilden op het protestantse erf deze traditie van begeleiding, rituelen en gebed niet laten 'kapen' door extreem charismatische of sacramentalistische gemeenschappen of voorgangers. Tegelijk wilden we de 'anti-psychiatrische' kant aan de toepassing van bevrijdingspastoraat in het juiste perspectief plaatsen. Aan

de éne kant zijn benaderingen als bevrijdingspastoraat wel degelijk een kritische noot ten opzichte van de psychiatrie wanneer deze vooral een verzakelijkte, gemedicaliseerde en existentiële vorm aanneemt. Aan de andere kant kan en mag toepassing van bevrijdingspastoraat in welke vorm dan ook niet voorbijgaan of

*We moeten vanuit de GGZ
uitkijken niet in de nieuwe
valkuil van ‘bestrijden’ terecht
te komen*

in de plaats gesteld worden van de geneeskunde. Vervolgens was het er ons om te doen, om – met welke achtergrond men ook bevrijdingspastoraat zou willen toepassen – veel nadruk te leggen op zorgvuldigheid en integriteit. Vanwege dit alles werd de ondertitel van ons boekje dan ook: ‘pastorale mogelijkheden en valkuilen’.

BRUIKBARE TERMINOLOGIE

Een belangrijk punt was hoe we zelf het ‘aangedaan zijn door het kwaad’ en het christelijke optreden gericht op heling of bevrijding zouden noemen.

We kozen er voor om het eerste aan te duiden met de term ‘kwade machten’, omdat die zowel omvattend als tot op zekere hoogte multi-interpretabel is (Aarnoudse e.a., 2014, pp. 22 e.v.). Ook wij waren van mening dat er sprake kan zijn van ‘misplaatste concreetheid’. Tegelijk waren we er niet van overtuigd dat het ritueel of de praktijk van een zorgvuldig bevrijdingspastoraat dit als zodanig impliceert, hetgeen Glas in zijn artikel (Glas, 2009) wel naar voren brengt. Het oordeel ‘misplaatst’ (of ‘achterhaald’) is echter gebaseerd op een plaatsbepaling binnen het gebied van werkelijkheidsopvattingen. Dat is precies waar wij probeerden buiten te blijven. Naar twee kanten. Wij lieten ruimte voor concreetheid, mits die de zorgvuldigheid niet in de weg staat. Wij lieten ruimte voor overdrachtelijkheid, omdat ook vanuit die visie een zorgvuldig uitgevoerd ritueel dat aansluit bij de belevingswereld en het geloofsverstaan van een gekweld persoon en diens ge-

loofsgemeenschap complementair heilzaam kan zijn op overige behandeling en begeleiding.

Ten aanzien van het tweede kozen we uiteindelijk toch voor de term ‘bevrijdingspastoraat’, omdat die inmiddels een algemene bekendheid geniet, als min of meer technische term, maar ook omdat die als een containerbegrip nog een diversiteit aan aanpakken kan bevatten (Aarnoudse e.a., 2014, p. 12).

EVENWICHTIGE EN SPREKENDE HANDREIKING

Nu ik vanuit al bovenstaande overwegingen de handreiking na vier jaar nog eens geheel doorlees, vind ik hem nog steeds in kort bestek een evenwichtige en sprekende gids. Het was de enig mogelijke manier om binnen de context van de pluriforme Protestantse Kerk de twee dingen te doen die we wilden. We wilden ervoor zorgen dat het onderwerp ‘bevrijdingspastoraat’ op de agenda kwam zodat de mogelijkheden ervan op waarde zouden kunnen worden geschat in een veelheid van gemeenschappen. Daarnaast wilden we ervoor zorgen dat – voor zover dat überhaupt mogelijk is – vanuit diezelfde veelheid van gemeenten iedereen de handreiking zonder ergernis zou kunnen lezen om naast de mogelijkheden ook doordrongen te raken van de risico’s en de valkuilen. Dat wil niet zeggen, dat met onze handleiding nu het ei van Columbus is gelegd. Ook binnen de schrijfgroep waren er verschillende posities, net als binnen het geheel van onze Protestantse Kerk. Het gesprek over het werkelijkheidsgehalte achter en in de ervaringen van mensen verstomt niet en zal verder gevoerd blijven worden, ook daar waar het gaat om de thema’s die met het bevrijdingspastoraat samenhangen.

Voor mezelf heb ik – als het gaat om bevrijdingspastoraat in de praktijk – de beste herinneringen aan de sessies die ik als hoofd van de dienst geestelijke verzorging mede mogelijk heb gemaakt, waarvan in de handreiking in een casus verslag wordt gedaan. Hoewel ik zeker weet, dat de diverse participanten er heel verschillende opvattingen op na hielden ten aanzien van de oorzaken van het gekweld zijn van de betreffende mevrouw, en hoewel niets, noch de psychiatrische behandeling, noch de bevrijdingspastorale rituelen, haar haar gezondheid teruggaven, was de slotsom van deze casus voor mij de reden om mij voor een gezonde

‘emancipatie’ van het bevrijdingspastoraat binnen de Protestantse Kerk in te zetten. Ik citeer de casus: ‘Ze heeft een goede herinnering aan de zorgvuldige en uitgebreide aandacht die er is besteed aan haar beleving, zowel door de kerk als door de instelling.’ (Aarnoudse e.a., 2014, p. 37).

LITERATUUR

- Aarnoudse, J. (2011). Dominee, wat vindt u ervan? Een pastoraal perspectief op waan en spirituele ervaring. *Psyche & Geloof*, 22, 18-31.
- Aarnoudse, J., R. van Essen, G.J. van der Kolm, E. Ouweland, & L. Smelt (2014). *Handreiking bevrijdingspastoraat: Pastorale mogelijkheden en valkuilen*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum. (Voor de Lucasorde is in 2015 een Engelse vertaling gemaakt van de complete handreiking. Deze is digitaal verkrijgbaar bij de auteur van dit artikel.)
- Aleman, A. (2011). *Hersenspingsels: Waarom we dingen zien, horen en denken die er niet zijn*. Amsterdam: Uitgeverij Atlas.
- Barnard, M., & P. Post (red.) (2001). *Ritueel bestek: Antropologische kernwoorden van de liturgie*. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema.
- Benjamins, R. (2016). God laten bestaan. In R. Benjamins, J. Offringa, W. Slob (red.), *Liberaal christendom: Ervaren, doen, denken* (pp. 92-102). Vught: Uitgeverij Skandalon.
- Boer, Th., & G. Groot (2013). *Religie zonder God: Een dialoog*. Amsterdam: Uitgeverij Sijbolet.
- Elk, M. van (2012). *De gelovige geest: Op zoek naar de biologische en psychologische wortels van religie*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Glas, G. (2009). Misplaatste concreetheid: psychopa-

thologische en filosofische aspecten aan ‘het’ demonische. *Psyche & Geloof*, 20, 13-29. Eerder verschenen in: Kamp, P.W. van de (red.) (2008). *Bevrijdingspastoraat* (pp. 45-70). Barneveld: Uitgeverij De Vuurbaak.

- Jongsma-Tieleman, P.E. (1996). *Godsdienst als speelruimte voor de verbeelding: Een godsdienstpsychologische studie*. Kampen: Uitgeverij Kok.
- Kolm, G.J. van der (2012). GGZ en bevrijdingspastoraat. *Psyche & Geloof*, 24, 204-210.
- Linden, C. ter (2013). *Wat doe ik hier in Gods naam? Een zoektocht*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers.
- Muis, J. (2016). *Onze Vader: Christelijk spreken over God*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum.
- Sarot, M. (2013). Wetenschap en religie, psychologie en christendom: Godsdienstwijzgerige kanttekeningen bij hun verhouding. *Psyche & Geloof*, 24, 54-64.
- Schaik, C. van, & K. Michel (2016). *Het oerboek van de mens: De evolutie en de Bijbel*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Sims, A. (2009). *Is Faith Delusion? Why Religion is Good for Your Health*. London: Continuumbooks.

PERSONALIA

Jos Aarnoudse is vanaf eind 2015 werkzaam als directeur bij de Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk Beheer (VKB) in de Protestantse Kerk in Nederland. Hij is voorzitter van de Werkgroep Pastoraat & Gezondheidszorg in de Protestantse Kerk en voorzitter van het CIO-G. Van 1995 tot 2015 was hij werkzaam als geestelijk verzorger bij Justitie, in de GGZ en in de verpleeghuiszorg en revalidatie. Correspondentieadres: aarnoudse@live.nl.